

„Valami irtózatosan nagy gettó, amibe most kerültünk” –
Theresienstadt a Bergen-Belsenben felszabadult
magyar zsidók naplóbejegyzéseiben¹

In memoriam Benedek István Gábor (1937-2022)

Ez a tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy az 1945 áprilisában a theresienstadti gettótáborba² hurcolt magyar foglyok mit tudtak, mit fogtak fel abból a helyzetből, és milyen tapasztalatokat szereztek róla attól az időponttól fogva, hogy ismeretet szereztek a táborról, egészen a felszabadulás utáni távozásukig.³ Nikolaus Wachsmann Auschwitz kapcsán megfogalmazott gondolatait adaptálva, a kérdés számomra az, hogy a Bergen-Belsenből Theresienstadtba tartó evakuálás, majd a csehországi gettóhoz kötődő szubjektív, sokszor töredékes bejegyzésekből mi fejthető fel a deportáltak mindennapi életére, érzéseire vonatkozóan.⁴ Ily módon ez az írás a mindennapok története (*history of everyday life*), valamint az érzelmek története (*history of emotions*) kutatási területekhez kíván röviden hozzászólni. A vizsgálatom a korábban Bergen-Belsenbe elhurcolt magyar zsidók által írt egykorú naplók tartalomelemzése, amelyet a vizsgált időszak után közvetlenül készült narratív forrásokkal (DEGOB-jegyzőkönyvek) egészíték ki.

1 A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az EHRI Conny Kristel Fellowship (2022) támogatta.

2 A szakirodalom – funkciói függvényében – Theresienstadtot gettónak, illetve koncentrációs tábornak is jelöli. Ebben a tanulmányban – lévén az általam vizsgált csoportot ideiglenes céllal, továbbszállítási szándékkal hurcolták ide – jobbára gettónak jelölöm.

3 A hazatérés összetett kérdéskörére a tanulmány már nem tér ki.

4 Wachsmann, Nikolaus. „Lived experience and the Holocaust: spaces, senses and emotions in Auschwitz” in *Journal of the British Academy* 9, 2021, 27–58. <https://doi.org/10.5871/jba/009.027> Wachsmann vizsgálatával szemben írásomat elősorban a gettóval kapcsolatos érzékelésre (*senses*) és érzelmekre (*emotion*) korlátozom.

Theresienstadt, a csere- és elosztótábor

A holokausztról szóló elbeszélésekben Theresienstadt (ma: Terezín, Csehország) kitüntetett szerepet foglal el, és a róla szóló említések száma meglehetősen gyakori. Ez nem is csoda, hiszen az egyik legjelentősebb koncentrációs tábornak számít. A theresienstadti katonai erődöt a 18. században azért kezdték építeni, hogy a Habsburg Birodalmat kellő katonai védelemmel lássa el a poroszokkal szemben. Az 1780-ban elkészült épületegyüttes alapvetően két, egymástól kelet–nyugati irányban felépített, és az Ohře folyó által elválasztott egységből állt: a Kis erődből és a Nagy erődből. A két erődöt 1941-ben az SS megszerezte, majd az év novemberétől speciális szerepet adtak neki az SS lágerbirodalmában: összességében 133 ezer zsidót hurcoltak ide Európa számos országából. Közülük 90 ezer személyt később innen keleti megsemmisítő táborokba hurcoltak, 34 ezer fő pedig a táborban lelte halálát.⁵ A foglyok túlnyomó többségét a Nagy erőd több mint száz lakóházába, illetve az itt található tucatnyi barakképületbe helyezték el, amelyekből a nácik ily módon egy gigantikus, multifunkcionális gettót létesítettek. A kis és nagy erődök köré további barakképületeseket is kialakítottak a háború folyamán. Anna Hájková történész, Theresienstadt monográfiájának megálapítása szerint a gettó több, egymással egybecsúszó funkciót kapott. Egyrészt átmeneti gettó volt olyan deportáltaknak, akiket a nácik csak ideiglenesen állomásoztattak itt. Másrészt idős, privilegizált emberek számára kivételezett táborként is szolgált. Ezeken túlmenően propagandagettónak is minősíthetjük, valamint cseretáborként is jelölhetjük.⁶ Theresienstadtnak a náci lágerbirodalmon belüli kiemelt helyzete azt is eredményezte, hogy az ide hurcoltak többnyire más tapasztalatokat szereztek, mint a koncentrációs és megsemmisítő táborokban. A gettó történetét taglaló munkák ezért hangsúlyosan foglalkoznak a kulturális élet és a belső önkormányzat kérdéseivel.

A gettó a tömeges fogolyszám mellett tehát különleges státusza és tervezett, náci propagandafunkciója miatt is gyakran szerepel a vészkorszakról szóló közbeszédben és történeti irodalomban, különösen a „*cultural history*” témaköréhez sorolható munkák között, illetve a keleten létesített haláltáborok 1944/1945-ös evakuálása történetét taglaló munkák sorában. Ehhez képest különös, hogy a Theresienstadtról szóló összefoglaló munkák száma megle-

5 <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/theresienstadt> letöltve: 2024. július 20.

6 Hájková, Anna. *The Last Ghetto: an Everyday History of Theresienstadt*, New York: Oxford University Press, 2020. 7. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190051778.001.0001>

pően csekély, az enciklopédikus leírásokon⁷ túl összesen két monográfiára korlátozódik. A szakirodalom zömére – így a magyar nyelvű tanulmányokra is – igaz az a megállapítás, hogy a gettó „virágkorára” koncentrálnak, ignorálják Theresienstadt végóráit, ezért az 1944. április második felében oda beáramló transzportok bemutatását mellőzik, csakúgy, mint a láger a szovjet hadsereg általi felszabadítása (1945. május 9.) utáni időszakának feltárását.

Holott Theresienstadt 1945 áprilisától egyik fő célpontja lett a német koncentrációs táborokból kiáramló evakuáló transzportoknak. Ebben az időszakban – 1945. május 2-ával bezárólag – összesen 12-13 ezer, többnyire zsidó foglyot hurcoltak a nácik Theresienstadtba.⁸ Ezzel a gettó létszáma május elejére hozzávetőlegesen 30 ezer fő lett. A tömegesen beáramló transzportok, halálmenetek csoportjainak foglyai között – a Nemzetközi Vöröskereszt listái szerint – 5376 olyan személy volt, akiket eredetileg 1944-ben Magyarországról hurcoltak az SS lágerrendszerének valamelyik táborába, majd végül ebbe a táborba.⁹ Közülük 4500 nő fogoly volt.¹⁰ Ez utóbbi létszám lényegesen magasabb, mint azoknak a magyarországi illetőségű „*häftlingeknek*” a száma (összesen 1150 fő),¹¹ akiket a korábbi időszakokban, vagyis Theresienstadt fennállása és 1944. április első fele között deportáltak.¹² Az erődből kialakított gettóban sok olyan foglyot is elhelyeztek, akik ekkoriban nem közvetlenül kerültek Bergen-Belsenből a gettóba. 1945 tavaszán ugyanis az északnémet táborból más koncentrációs táborokba is hurcoltak magyar foglyokat, akik aztán 1944. április második felében a bergen-belseni második transzporttal

7 Például itt: Megargee, Geoffrey P. (szerk.). *The United States Holocaust Memorial Museum. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, volume II., Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 2012. 180–184.

8 13500 fő: Adler, Hans Günther. *Theresienstadt 1941–1945. The Face of a Coerced Community*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 38. <https://doi.org/10.1017/9781139017053>; 12829 fő: Blatman, Daniel. *The Death Marches: The Final Phase of Nazi Genocide*, Cambridge (Massachusetts): Belknap Press of Harvard University Press, 2011. 144. <https://doi.org/10.2307/j.ctvjnrvg1>

9 Adler, 2017, 38.

10 Zahava Szász Stessel. *Hóvirágok. Magyar zsidó nők Markkleebergben, egy repülőgépgyárban*, Budapest: Noran Libro Kiadó, 2015. 468.

11 Adler, 2017, 37.

12 A sors fintora, hogy az 1945 tavaszán Theresienstadtba beáramló fogolycsoportok között volt 500 olyan zsidó is, akiket a korábbi években éppen Theresienstadtból vittek el egyébe, keleti koncentrációs táborokba kényszermunkára, és csak a szerencsének köszönhették, hogy életüket, több ezer sorstársukhoz hasonlóan, nem végezték be Auschwitzban vagy más, lengyelországi megsemmisítő táborban.

egyidejűleg, mégis különféle munkatáborokból kerültek a theresienstadti gettóba.¹³ A „halálmarsokról” és evakuációs transzportokról Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezetője döntött 1945 márciusában. Az SS birodalmi vezetőjének parancsa – a háborús logikából is fakadóan – azt célozta, hogy védett területekre gyűjtsenek, viszonylag nagy létszámban, különféle lágerekben fogva tartott zsidókat. A lépés mögött az a politikai szándék húzódott, hogy a Theresienstadtba koncentrált lágerlakókat Németország érdekében, az SS lágerrendszerében további kényszerszolgálatra használjanak, vagy pedig túsökként tartsanak fogva egy jobb politikai alku kiharcolására.¹⁴

Ilyen irányú náci csereterveknek, illetve – ehhez kapcsolódóan – európai zsidók túsökként való koncentrálásának és fogva tartásának voltak közvetlen előzményei a háború során. Németország és a szövetséges államok közötti zsidó–német csereakciók közül 1941 novembere és 1944 júliusa közül három is realizálódott – néhány száz fogva tartott személy semleges államokba távozhatott a hitleri fennhatóság alól.¹⁵ A tús- és csereakciókkal a német állam „árucsere-akcióinak” egyikeként az SS komolyan számolt, amelyek révén anyagi hasznot és/vagy német állampolgárok repatriálását egyaránt remélték. A csereakciók hatékony kivitelezése céljából alapította meg Himmler a bergen-belseni koncentrációs tábor. Bergen-Belsen 1943 januárjában létesített tartózkodási tábora (eredetileg: *Aufenthaltslager*, közkeletű nevén *Austauschlager* vagy *Sonderlager*) pedig kimondottan ilyen célból létesült. A nácik által megszállt, Európa számos országából ide deportált zsidó lakosokat a cseretábor különféle szektoraiban helyezték el. A cserére szánt magyar zsidók átmeneti lakhelye az *Ungarnlager* volt.¹⁶ Jóllehet a cseretábor 1945

13 A DEGOB-jegyzőkönyvek tanúsága szerint ezek a Bergen-Belsen és Theresienstadt közötti kényszerszolgálati helyek és koncentrációs táborok a következő településeken voltak: Raghun, Leipzig, Markkleeberg, Rochlitz, Graslitz, Duderstadt. Összesen 157 olyan jegyzőkönyv ismert, amelyet Theresienstadttól túlélő személlyel készítettek, közülük 37 jegyzőkönyv készült olyan személyekkel, akiket Bergen-Belsenből hurcoltak a gettóba. Ez utóbbiak sorából pedig csupán 14 jegyzőkönyv ismert, amely a bergen-belseni evakuáló transzport egyik túlélőjével készült.

14 Blatman, 2011, 143–144.

15 Wawrzyn, Heidemarie. *Nazis in the Holy Land, 1933–1948*, Berlin–Boston: de Gruyter & the Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, The Hebrew University of Jerusalem, 2013. 108–115. <https://doi.org/10.1515/9783110306521>

16 Az Ungarnlagerről elsősorban: Billib, Stephanie. „Infolge eines glücklichen Zufalls...? Das Ungarnlager in Bergen-Belsen von Dezember 1944 bis April 1945” in Habbo Knoch – Thomas Rahe (szerk.). *Bergen-Belsen. Neue Forschungen*, Göttingen: Wallstein, 2014.

januárjáig fennállt, mégis csak két csereakció valósult meg. Az elsőben 222, jórészt holland zsidót (nőket, férfiakat és gyermekeket) juttattak ki innen, akikhez még néhány fő csatlakozott Vittel és Laufen táborából is.¹⁷ A másik sikeres csereakció az úgynevezett Kasztner-akció volt, amelynek során, két lépcsőben, mintegy 1690 „prominens” magyar zsidó jutott a semleges Svájc területére 1944 decemberében.¹⁸ Látható tehát, hogy Himmler 1945 kora tavaszi tervei nem voltak előzmény nélküliek.

A BERGEN-BELSENŐL THERESIENSTADTBÁ TARTÓ ÚT HÁTTERE

Az SS birodalmi vezetője – aki ekkor már Hitler háta mögötti kapcsolatfelvételt is kezdeményezett a nyugati hatalmakkal – e döntését 1945 márciusában óvatosságból Oswald Pohl SS-Gruppenführer révén közölte az érintett koncentrációs táborok parancsnokaival. Pohl, aki az SS-WVHA feje, egyézersmind a koncentrációs táborokat felügyelő legfelsőbb szerv (*Inspektion der Konzentrationslager*) vezetője is volt, személyesen kereste fel a nagyobb lágerek parancsnokait 1945 márciusában. Utóbbiak körében általában megdöbbenést és zavart váltott ki Himmler rendelkezése. Többségük ugyanis ekkor már igyekezett volna – a háború utáni szövetséges felelősségre vonás mértékét csökkentendő – a felügyeletükre bízott táborokat intakt módon átadni a közeledő nyugati szövetségeseknek. Az utasítás szerint ráadásul egészséges zsidó foglyokat kellett kiválogatniuk a theresienstadti elszállításuk céljából, s ezért egyes táborvezető tisztek korábban szokatlan cselekedetekre ragadtatták magukat. Hermann Pister SS-Oberführer, Buchenwald parancsnoka például külön elrendelte, hogy a kiválasztottaknak jobb fejadagokat és megfelelőbb egészségügyi ellátást kell biztosítani, mint a foglyoknak.¹⁹

92–108; Billib, Stephanie. „Das Ungarnlager in Bergen-Belsen von Dezember 1944 bis April 1945” in Thomas Rahe (szerk.). *Das Lager als Bild. Zsuzsa Merenyis Bildertagebuch aus dem KZ Bergen-Belsen*, Göttingen: Wallstein, 2020. 12–21.

17 Részletesebben: *From Bergen Belsen to freedom. The story of the exchange of Jewish inmates of Bergen-Belsen with German Templars from Palestine: a symposium in memory of Dr. Haim Pazner*, Jerusalem: Yad Vashem, 1986.

18 Az akció a magyar holokauszt legtöbbet tárgyalt területe. Lásd Olosz Levente. *Narratívák fogságában. A Kasztner-ügyről szóló tudományos és közéleti diskurzusok története*, Budapest: Erőszakkutató Intézet, 2023.

19 Hördler, Stefan. *Ordnung und Inferno. Das KZ-System im letzten Kriegsjahr*, Göttingen: Wallstein, 2015. 460.

A háború végső szakaszában a jobb ellátás megszervezése természetesen nehézségekbe ütközött, vagy egyenesen lehetetlen volt. Ezért a kiválasztott táborokból nyilvánvalóan nem egészséges, hanem beteg foglyokat válogattak ki a theresienstadti evakuáláshoz. Ennek tudható be, hogy Josef Kramer SS-Hauptsturmführer, Bergen-Belsen parancsnoka a rábízott lágerkomplexumnak a cseretábor szektorát kívánta a parancs értelmében evakuálni. Ebben a táborrészben az alszektorokba osztott foglyoknak ugyanis nem volt munkakötelezettségük, a családok együtt maradhattak, és a megelőző hónapok során „cserezsidókként” – legalábbis 1945 februárjáig – lényegesen jobb ellátásban részesültek, mint a munkatáborban robotolók. Kramernek ez a terve ráadásul egybevágott azokkal a korábbi ambícióival is, hogy a „kivételezett túsok” barakkjait végre felszámolja,²⁰ amire december óta nem kapott engedélyt. A cseretábor megszüntetésére februárban került sor. Amikor április 4-én Himmler utasítása megérkezett Kramerhez, eljött az idő, hogy a szadista parancsnok két legyet üssön egy csapásra: megszabaduljon a cserezsidóktól, mégpedig úgy, hogy az elvárásoknak megfelelően a legjobb fizikai kondícióban lévő foglyokat válogatja ki a theresienstadti evakuáláshoz. Az SS lágerrendszerének egyik ellentmondásaként ugyanebben az időben egy ellentétes folyamat is zajlott: Theresienstadt és Buchenwald táborokból a felszabadulás előtt gyerektranszportok érkeztek Bergen-Belsenbe.²¹

Az SS három egymást követő napon három szerelvényt indított a csehországi erődtetőba.²² Az első transzport április 7-én indult el mintegy 2500 fogollyal. Utasai főként a bergen-belseni magyar táborból érkeztek, ami 1528 Magyarországról szállított embert jelentett. Az evakuálás alatt nem kaptak élelmet. A vonat 13-án Magdeburg térségében, Farsleben és Zielitz között egy előrenyomuló amerikai páncélos egységgel találkozott. A foglyokat őrző

20 Rahe, Thomas. „Konzentrationslager Bergen-Belsen” in Wolfgang Benz – Barbara Distel (szerk.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, Band VII, München: C.H. Beck, 2005. 204–205.

21 Lavsky, Hagit. „The Day After: Bergen-Belsen as a Jewish Centre after 1945” in Jo Reilly – David Cesarani – Tony Kushner – Colin Richmond (szerk.). *Belsen in History and Memory*, London: Routledge, 1997. 162–177. <https://doi.org/10.1080/17504902.1996.11102050> Ezekről a csoportokról több kiadott visszaemlékezés és régebbi feldolgozás is röviden értekezik, illetve beszámol. Elsősorban lásd Hardman, Leslie. *The Survivors. The Story of Belsen Remnants*, London: Valentine Mitchell, 1958.

22 Kubetzky, Thomas. „Fahrten ins Ungewisse” in Habbo Knoch – Thomas Rahe (szerk.). *Bergen Belsen. Neue Forschungen*, Göttingen: Wallstein, 2014. 150–176.

Wehrmacht-katonák előző este elmenekültek, és a foglyok a szövetséges egységekre vártak. A felszabadított foglyokat az amerikaiak egy közeli faluba, Hillerslebenbe vitték. Hillersleben egy újonnan létrehozott zsidó Displaced Persons (DP) (hontalan tábor) tábor volt, ahol elhelyezték őket.²³ A második transzport április 9-én indult Bergen-Belsenből. Ennek utasai szintén szinte kizárólag magyar zsidók voltak. Ez utóbbi elérte célját: a személyenként háromnapos étellel felszerelt szerelvény 12 nap után, április 21-én, súlyos emberveszteségek árán érkezett Theresienstadtba.²⁴ A harmadik, utolsó, holland és magyar „cserezsidókkal” teli vonat – amelyet a szakirodalom „elvesztett transzportként” emleget – április 10-én indult, de a sínek bombázása miatt nem érte el úti célját. Vissza kellett fordulnia, mivel amerikai bombázók többször is tönkretették a síneket. Ez a vonat végül egy folyóparton állt meg Berlintonól délre, Tröbitz község határában, és ott szabadították ki az „utasokat” a szovjet csapatok.²⁵ A három evakuálónat közül tehát csak a másodjára elindított jutott el valódi rendeltetési helyére.

A NAPLÓÍRÓK ÉS NAPLÓIK

A kutatás mai állása szerint három olyan napló ismert, amelynek bejegyzései Bergen-Belsen után Theresienstadtban, illetve az oda tartó deportálás során is íródtak. A csehországi gettó élménye jóval a táborba érkezés előtt megjelent az egodokumentumokban, így az is felkeltette az érdeklődésem, mikor mit tudtak, érzékeltek leendő úti céljukkal kapcsolatban. (Összesen 34 napló készült Bergen-Belsenben,²⁶ és ebből 16 napló szerzőjét eredetileg Magyarországról hurcolták el, többségük a Kasztner-csoport tagja volt.)

23 Rozell, Matthew M. *A Train near Magdeburg: A Teacher's Journey into the Holocaust and the Reuniting of the Survivors and Liberators, 70 years on*, Hartford – New York: Woodchuck Hollow Press, 2016, és Szécsényi András. „Hillersleben: Spatial Experiences of a Hungarian Jew in a German DP Camp, 1945” in *Hungarian Historical Review* 9/3, 2020, 470–490. <https://doi.org/10.38145/2020.3.470>

24 Az utasok (köztük a naplóírók) névlistája: *List of the Jewish inmates who were sent on the three last transports from Bergen-Belsen to Theresienstadt*, 04/1945. Jád Vásem Levéltár, Documents Archives Item ID 8593769, 36–37. <https://collections.yadvashem.org/en/documents/8593769> letöltve: 2023. október 9.

25 Kubetzky, 2014, 159–164.

26 Rahe, Thomas. „Bevezető. Kolb Jenő naplója és a Kasztner-csoport a bergen-belseni koncentrációs táborban” in Thomas Rahe – Lajos Fischer (szerk.). *Kolb Jenő, „Hit az emberben” Bergen-belseni napló*, Göttingen: Wallstein, 2021. 15–55.

A naplóírók a bergen-belseniek két csoportját reprezentálják: a Budapest-ről deportált „muszosokat”, vagyis munkaszolgálatosokat és a strasshofiakat. Pick Imre (1921–1990)²⁷ 1942-től volt munkaszolgálatos. 1944 októberében a Vácott állomásozó munkaszolgálatos századától megszökött, majd november elejétől illegálisan a budapesti Columbus utcai gyűjtőtáborban tartózkodott.²⁸ Innen vitték a nyilasok a józsefvárosi Teleki téren felállított nyilasházba 2000 másik sorstársával egyetemben, ahonnan 1944. december 4-én a Józsefvárosi pályaudvarra terelték őket. A férfi az Ungarnlager 14-es, majd a 34-es barakkjában kapott helyet.²⁹ A másik naplóíró, Weiczner Jenő (1900–1951) szarvasi kereskedő volt. Weiczner feleségével, Ungár Ilonával és két kislányával, az akkor 14 éves Hédivel és a 11 esztendőes Ágnessel szállították a szolnoki cukorgyárba, amely gettóként funkcionált. Szolnokról kerültek Strasshofba, majd novemberben Bergen-Belsenbe.³⁰ A Weiczner család az Ungarnlagerben a 10-es, 1945. februártól pedig a 39-es barakkba került. Weisz Emil (1895–1945) budapesti illetőségű kereskedő³¹ – Pick Imréhez hasonlóan – munkaszolgálatos volt, ahonnan megszökött, 1944 december elején azonban a nyilasok elfogták. Ugyanarra a szerelvényre került, mint Pick, december 4-én szállították Bergen-Belsenbe, ahol az Ungarnlagerben munkaszolgálatosoknak fenntartott 14-es barakkba toloncolták a családjával. A szektor megszüntetése után a 34-es barakkba került.

Jelen tanulmány a jobb kontextualizálás céljából csupán érinti a láger-naplókat övező újabb tudományos érdeklődés okait, a lágerbeli naplóírás jelentőségét, funkcióit, sajátosságait;³² inkább a felhasznált narratív források

27 Pick Imre 1990. április 4-én halt meg. (Unokahúga, Székffy Klára szíves közlése). Lásd: *Magyar Nemzet*, 1990. április 14. 12.

28 A Vöröskereszt táborában már 3000-4000 fő volt, többségük szökött munkaszolgálatos és hozzátartozójuk. E feltűnő jelenség is hozzájárult ahhoz, hogy decemberben a nyilasok felszámolják a kényes kompromisszum árán még nyáron felállított tábor. Nádas Pál. *Magyar és zsidó történelem. Lajta Béla és lovag Wechselmann Ignác szecessziós épületében*, Budapest: Múlt és Jövő, 2024. 77–121.

29 3625. sz. DEGOB-jegyzőkönyv Pick Imrével.

30 A csoportról lásd Szécsényi András. „Magyar deportáltak útvonalai Bergen-Belsenbe (1944–1945) a tanúságtételek tükrében” in Gecsényi Lajos (főszerk.). *Tanulmányok a magyar zsidóság történetéből*, Budapest: Milton Friedman Egyetem, 2019. 181–182.

31 Weisz Emil kivételezettségi igazolványa, 1943. augusztus 18. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZsML) ltsz. 81.207.3

32 Lásd például Huhák Heléna. „Lágernaplók. Magyar zsidó deportáltak mindennapjai a koncentrációs és kényszermunkatáborokban (1944–1945)” in *Történelmi Szemle* 65/3,

tartalmi elemeire fókuszál. Annyit mégis szükséges leszögezni, hogy a naplók textológiája, az „adathordozóként” szolgáló tárgy, annak fizikai állapota és egyéb attribútumai, az íráshoz használt eszközök mind információt hordoznak nemcsak a naplóíró személyéről, de azokról az állapotokról is, amelyek a deportált útját jellemezték. Mindhárom naplóíró anyanyelvén, magyarul vezette a naplóját. Pick 1944. december 3-ától 1945. június 25-éig írt bejegyzéseket egy eredetileg határidőnaplóként szolgáló füzetbe. Szükszavú, adatközlő-jellegű, nagyjából hetente kétszer-háromszor írt bejegyzéseket, amelyek utalnak arra is, hogy Theresienstadtban – a megelőző hónapokhoz hasonlóan – neki is volt lehetősége és eszköze is, hogy feljegyzéseket készítsen. Naplója jelenleg magántulajdonban van.³³ Weiczner Jenő deportálásuk kezdetétől több-kevesebb rendszerességgel írta naplóját. Törés a bejegyzések akkurátus gyakoriságában még a legnehezebb időszakban sem keletkezett, amely azt sejteti, hogy a naplóíráshoz mint a szabadidő eltöltésének speciális módjához megfelelő mentális és fizikai állapotban volt. Az írás mint tudattalan túlélési stratégia mellett közrejátszhatott a dokumentálási igény is. Információgazdag és személyes sorokat, gondolatfüzéreket írt, amelyek a tényközléseken kívül kiterjedten tudósítanak Weiczner érzelmi, szociális életéről, belső gondolatairól, fogolytársairól és főleg saját családtagjairól. A szarvasi illetőségi férfi – amint ezt naplójában jelzi – ezzel mementót kívánt hagyni üldöztetésükről a jövő számára. Naplójának eredeti példányát a Bergen-Belsen Emlékhely (Gedenkstätte Bergen-Belsen) archívumában őrzik, a szöveg magyar nyelven azonban könyvformában is megjelent.³⁴ Weisz Emil naplóírási szándékairól semmit sem tudunk, annyi bizonyos, hogy bejegyzéseit távollévő feleségének címezte. A bergen-belseni barakkban talált papírlapokra,³⁵ illetve hozott személyes dokumentumokra róttá ceruzával

2023, 545–556.; Garbarini, Alexandra. *Numbered Days. Diaries and the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 2006.

33 Ezúton köszönöm meg Székffy Klárának, hogy nagybátyja naplóját rendelkezésemre bocsátotta.

34 Bognár Róbert (szerk.). *Weiczner Jenő: Ez most a sorsod, kiüldözött zsidó*, Budapest: Wesley János Kiadó, 2015. A továbbiakban a naplóbejegyzések dátumaira hivatkozom Weiczner Jenő naplójaként.

35 Weisz Emil naplója, 1945. április 11.

sűrűn írt sorait. Feljegyzéseit rendszertelenül vezette, Theresienstadtban két-három naponként, egészen 1945. április 27-én bekövetkezett haláláig.³⁶

EVAKUÁLÁS THERESIENSTADTBAN

A lágerbeli hírek a tábor feketepiacán meglehetősen gyorsan terjedtek, és ez a tény visszaköszönt az egykorú feljegyzésekben is. A korrumpálható SS-őrség ugyanis szívesen osztott meg pénzért, cigarettáért ilyesfajta információkat a foglyokkal. Egyes bergen-belseni naplókban világos, hogy a foglyoknak már április 5-én információjuk volt az evakuálásról. Bognár György (1928–?) aznapi bejegyzései a kiürítésről tudósítanak, de arról még nem voltak ismereteik, hova vinnék őket.³⁷ Pick ugyan még nem utalt rá, de a jobban értesült Weiczner másnap már úgy tudta, hogy a 30-as és 40-es barakk lakói csomagolnak, mert Svájcba viszik őket.³⁸ A svájci úti cél felmerülése nyilvánvalóan annak az eredménye volt, hogy az Ungarnlager lakói tisztában voltak vele: cserezsidókként tartják őket fogva, és ugyancsak ismereteik voltak a Kasztner-csoport távozásával kapcsolatban is, akiknek 1944. decemberi svájci evakuálása után ők maguk kerültek az előbbiekre barakkjaiba.³⁹ A következő két napban a naplóiírók arról tudósítottak, hogy a Sonderlager barakkjait az SS kiürítette, és bevagonírozta őket három vonat-szerelvényre, de az úti célról nekik nem nyilatkoztak. A lengyel Józef Gitler (1898–1990) német nyelvű, 1945. április 8-i naplóbejegyzésében bukkan fel először Svájc helyett Theresienstadt neve: „Még mindig nincs mozdonyunk. Állítólag Theresienstadtba visznek minket. Éhesek vagyunk és hideg van. Kenyeret fogunk kapni. Az asszonyok megpróbálnak az állomáson levest főzni. Személyenként egy fél kenyeret és 250 gramm margarint osztanak, ennek állítólag három napra elégnek kell lenni. Délután kettő körül elindul

36 MZsML, ltsz. 81.207.1, A napló másolatát a Bergen-Belsen Emlékhely (Gedenkstätte Bergen-Belsen) is őrzi. ltsz. BT 1552. Haláláról: <https://collections.yadvashem.org/en/names/5837664>

37 Bognár György naplója, 1945. április 5.

38 Weiczner Jenő naplója, 1945. április 6.

39 Huhák Heléna – Szécsényi András. „Kawalkada interpretacji. Pociąg Kastnera w osobistych narracjach uciekinierów: Pociąg Kastnera w osobistych narracjach uciekinierów” in *Zagłada Żydów/Holocaust Studies and Materials* 18/1, 2022, 322–341. <https://doi.org/10.32927/zsim.929> A Kasztner-vonat svájci utasainak történetéhez ld. Lénárt – Pataricza tanulmányát a jelen kötetben.

a vonat, rövid idő után megint megáll.”⁴⁰ Az ismeretlen helytől való félelem és az értetlenség a többi bejegyzésben is megfigyelhető a várakozás idején, különösen az információhiány miatt. Az ijedtséget erősítették korábbi deportálási emlékeik és az ideges, zajos tömegben eltöltött nyomasztó légkör is.

Ez a megterhelő érzelmi atmoszféra némileg enyhült a következő napokban, miután megélnékültek a hírek az elutazásról: elsősorban a csomagolásról, várakozásról. Weisz Emil április 6-án arról írt, hogy „parancsot kaptak, hogy csomagoljanak”, de hogy hova mennek, arról nem értesítették őket.⁴¹ Későbbi vagontársuk, Kőműves Imre memoárjában arról is beszámolt, hogy Josef Kramer táborparancsnok április 9-én beszédet intézett a távozókhoz, amelyben megerősítette a theresienstadti úti célt.⁴² Az úti cél bizonyosságát azonban a kortárs források nem igazolják vissza. Weisz Emil április 10-én, már a vagonban feljegyezte a terjedő pletykákat, amelyek szerint vagy Liebenauba utaznak, ahonnan Svájcba viszik őket tovább; de „beszélnek arról is, hogy Theresienstadtba mennénk magyarországi cserére, de szó van csillagos svéd elhelyezésről is.”⁴³ Ebből az a következtetés is levonható, hogy a vagonbeli pletykákban – amelyek a naplóbejegyzések egyik természetes hírforrását jelentették – a cserelét és Svájc is összekapcsolódott.

VONATÚT

A vonatindulásról Pick mindössze a következőket jegyezte fel: „Indulás Bergen-Belsenből. Csomagviteli nehézségek. Farkas-Debi-Joli. 12. vagon.”⁴⁴ Weiczner ellenben jóval részletesebben számolt be az indulás körülményeiről, kitérve arra is, hogy április 7-e óta várakoztak a marhavagonokból és harmadosztályú személykocsikból összeállított, hosszú szerelvényen: „Reggel 8 óra, még itt vagyunk, átaludtuk az éjszakát, az első csoport be lett vagonírozva. Több, mint 1000 ember ment el, a mellettünk levőkből spanyolok és szlovákok is. D.e. 10 óra, most az a hír, hogy akik kimentek a vasúthoz, még nem indultak el, mert nem tud a vonat elindulni, miután el lett vágva minden vonal. Este 7 óra, angol gépek alacsonyan repülnek. A vasútnál

40 Idézi: Székffy Klára (szerk.). *Naplók a bergen-belseni magyar táborból, 1944. december–1945. június*, Budapest: magánkiadás, 2021.

41 Weisz Emil naplója, 1945. április 8.

42 Kőműves Imre. *Az ember fia*, Budapest: Magvető Kiadó, 1967. 210.

43 Weisz Emil naplója, 1945. április 10.

44 Pick Imre naplója, 1945. április 9.

levőkről semmi hírünk sincsen. Ma jól élünk, sűrű puding-levest kaptunk vacsorára. Még a wurst adagot is megesszük, és ma igazán úgy érezzük, hogy ettünk! Négy hónap óta ez az első nap, amikor este nem érezzük az éhséget, és ezért le is írom a napi étkezést: Kora reggel a céklás dörge,⁴⁵ később borsót főzünk. d.e. [délelőtt] kaptunk dörge pótadagot, délután az ebédet, most a vacsorát, későbben megesszük a wurstot és napközben 3 szelet kenyeret is ettünk. Ha ilyen napunk lenne sok, akkor megélnénk.”⁴⁶ A fenti bejegyzéshez hasonló tartalmúakat mások is leírtak ezekben a napokban. Egy lehetséges olvasat szerint a korábbiakhoz képest oldottabb hang, a fizikai ellátás ecsetelése nyugodtabb lelkiállapotról tanúskodik.

Az utazás során kulcsfontosságú volt az ételhez jutás, ezért a feljegyzésekben ez a téma – hasonlóan a bergen-belseni mindennapokban lejegyzett sorokhoz – egyre fontosabb lett. Weisz arról tudósít, hogy fejenként fél kiló kenyeret kaptak, és levest még az indulás előtt is,⁴⁷ és az útra nagyobb mennyiségű kenyeret, szalámit, hat napra elegendő répát. Pick Imre mindezt általában néhány szóval, az élelmiszer megnevezésének leírásával elintézte, illetve néha azzal, hogy egyesek a táborban megszokott cserekereskedelmet folytattak. („Főzés állomáson. Óráért szalonna, harisnyáért tyúk.”)⁴⁸ A feljegyzésekből kitűnik, hogy az étel nem volt elegendő, lényegében éheztek a vonatúton. Ezt a DEGOB-jegyzőkönyvek is megerősítik, egyesek szerint éhségük tébolyában füvet, kagylót is ettek, ha találtak az út mellett.⁴⁹ „Körülbelül 10–11 napig tartott az út, melyre mindössze 18 dkg. kenyeret kaptunk, egy kevés margarint és wurstot.”⁵⁰

A vonatút tizenhárom napig tartott, amelyet gyakori megállások szakítottak meg. A vagonlakóknak így volt lehetőségük, hogy megfigyeljék a tájat és a városokat, amelyeken keresztülhaladtak. Ennek kapcsán a naplókban alkalmanként az úti céljuk iránti reményekkel teli bizonytalanságuknak is hangot adtak: nem értették, miért tart sokáig, miért áll a szerelvényük napokig. Információ híján kénytelenek voltak saját földrajzi ismereteikre

45 Dörngemüse (a szövegben dörge): a koncentrációs táborokban a foglyok ételmezésére általánosan alkalmazott, száraz zöldségekből és marharépból készített, tápanyagban szegény levesféle.

46 Weiczner Jenő naplója, 1945. április 9.

47 Weisz Emil naplója, 1945. április 8.

48 Pick Imre naplója, 1945. április 11.

49 206. számú DEGOB-jegyzőkönyv N. J.-vel.

50 949. számú DEGOB-jegyzőkönyv A. I.-vel.

hagyatkozni, s az állomáson látott városnevekből észlelték, hogy a szerelvény sokszor nem dél felé tartott, hanem összevissza haladt. Április 13-án például Lüneburgban töltöttek egy teljes napot, majd elindultak dél felé, de 15-én ismét a lüneburgi pályaudvarra tértek vissza, ahol tovább várakoztak. Weiczner megfogalmazásában „egész éjjel utaztunk, és reggel 7 óra tájban újra Lüneburgban voltunk. [...] Alig tettünk meg 50–60 kilométert 6 nap alatt. [...] Összevissza megyünk, mint egér a fogóban.”⁵¹ Ennek ellenére magából a „pokolból”, Bergen-Belsenből való távozás, a lágertől való fizikai távolodás szolid reményt keltett a naplóiírókban, abban bíztak, amit Josef Kramer táborparancsnok kijelentett, hogy továbbra is igaz, vagyis „állítólag Theresienstadt a cél”.⁵²

Ahogy teltek a napok a vonatban, a kétségek mellett a pozitív hangú megjegyzések is fel-felbukkantak. A megállások ugyanis arra sokszor alkalmasak voltak, hogy ilyenkor a jórészt Wehrmacht-katonákból álló, Weisz szerint engedékeny őrség hozzájárult,⁵³ hogy a rabok kiszálljanak és a vagonok mellett megfőzzék a náluk lévő, Bergen-Belsenből magukkal hozott élelmet, vagy amit szerencsés esetben a vagonok környékén, a szántóföldeken találtak. „De az úton találtunk burgonyát és csodálatosképpen az Oberscharführer megengedte, hogy burgonyalopáshoz folyamodjunk.”⁵⁴ Az ilyen kiszállások a plusz élelemforráson kívül fontos szerepet töltöttek be az utazók életében azért is, mert lehetőségük volt, hogy találkozzanak a többi vagon utasaival, de arra is, hogy élvezzék a természeti környezetet, a napfényt, amely éles kontrasztban állt korábbi lágeréletükkel. Weisz Emil ezt az ellentétet fel is idézte naplójában: „55-en vagyunk a vagonban, elég sokan, de mégis sokkal jobban, mint 4 hónappal ezelőtt.” Sőt, pozitív összehasonlítással is élt a decemberi, budapesti elhurcolásával kapcsolatos vonatúttal.⁵⁵ Donáth Pálnak (1905-?) egyetlen, dátum nélküli naplóbejegyzése volt az út során: „Szedtem 1945. ápr. hó mezei virág a Németországon keresztül vezető utunkon Terezianstadtbba.”⁵⁶ Az utazás tehát egyértelműen a bizonytalansággal vegyes pozitív várakozás jegyében telt egészen április 16-áig, amikor a vonatot Ber-

51 Weiczner Jenő naplója, 1945. április 15.

52 Weisz Emil naplója, 1945. április 17.

53 Weisz Emil naplója, 1945. április 11.

54 949. számú DEGOB-jegyzőkönyv A. I.-vel.

55 Weisz Emil naplója, 1945. április 11.

56 Donáth Pál naplója. Ezúton köszönöm meg Zuberecz Tibornak (Békéscsaba), hogy a birtokában lévő naplót rendelkezésemre bocsátotta. A gádorosi fényképész Donáth azért

lintól 80 kilométerre, Zernitz közelében szövetséges légítámadás érte. Ez rettegést váltott ki a naplóírókban, továbbá meghatározó élményként olvasható a DEGOB-jegyzőkönyvekben is.⁵⁷ Dénes György emlékei szerint a vonatból visszatüzeltek a szőnyegbombázó, alacsonyan szálló gépekre. A mellette álló foglyot eltalálta egy golyó, és meghalt. Egy idő után az örök kinyitották a vagonajtókat, mindenki lerohant, és menedéket keresett a közeli fák közt és a szalmabálák aljában.⁵⁸ A félórás támadás után a sebesülteket a néhány kilométerre levő településekre szállították kézikocsikkal. A holtakat (46 fő) a helyi lakosok segítségével vitték el 500 méterre a vagontól, és hantolták tömegsírba.⁵⁹

RABSÁG ÉS SZABADSÁG HATÁRMEZSGYÉJÉN:

ÉLET A GETTÓBAN

A szerelvény 1945. április 21-én érkezett meg Theresienstadtba. Weiczner Jenő megfogalmazásában az első benyomásuk újdonsült lakhelyükről egy „nagy barakktábor” érzetét keltette. „Valami irtózatosan nagy gettó, amibe most kerültünk” – írta érkezésük napján.⁶⁰ Theresienstadtban február és április között – a már említett, hozzávetőlegesen 13 ezer koncentrációs tábori fogoly behurcolásával párhuzamosan – nagyarányú konstrukciós munkákat rendelt el az SS. Ezek a munkálatok nem a tágasabb elhelyezést szolgálták, hanem a nácik céljait: a rabokkal egyebek között föld alatti alagutakat építettek a két erőd alatt. Az építkezés oka máig nem ismert, a theresienstadti foglyok mindenesetre attól tartottak, hogy itt fogják őket meggyilkolni.⁶¹ Karl Rahm SS-Sturmbannführer – Theresienstadt utolsó parancsnoka – büntetőbírósi perében azt vallotta, hogy a bergen-belseni csoportot az újonnan felállított, a Nagy erődtől délre, 1943-ban kialakított barakkokba tervezték zsúfolni.⁶² Erre azonban soha nem került sor. Ahogyan Weiczner szavaiból is kitetszik,

nem szerepel külön a naplóírók között, mert ez az egyetlen bejegyzése van a vizsgált időszakból.

57 Lásd például 90. számú DEGOB-jegyzőkönyv N. E.-vel.

58 Egy tanúságtétel szerint volt, aki ekkor megszökött és elbújt egy közeli parasztháznál, majd itt várta be az amerikai csapatok érkezését. 547. számú DEGOB-jegyzőkönyv.

59 Kubetzky, 2014, 167–170.

60 Weiczner Jenő naplója, 1945. április 21.

61 Hájková, 2020, 235–236.

62 Hájková, 2020, 236.

a kontingenst a Nagy erődbe vezették be a kisváros vasútállomásáról az őket felügyelő német katonák.

A naplók bejegyzéseiből nem lehet rekonstruálni, hogy a gettóba érkezéstől milyen lelkiállapotba kerültek a hosszú, gyötrelmes, légítámadástól terhes vonatutat átélő magyar zsidó nők és férfiak. Weiczner sorai szerint a beérkezés után azonnal cseh zsidó foglyok vették fel az adataikat, valamint fertőtlenítették és látták el a csoportot étellel. Mindez rendkívül jó érzéssel, bizakodással töltötte el őket. Miként az is, hogy a tábor főkapuján való belépés után ruhát, cipőt és élelmet kaptak.⁶³ A cseh zsidók és a vöröskeresztes alkalmazottak jelenléte bizonyára összefüggött a gettó történetének tágabb kontextusával is. Április 20. után a nagyarányú fogolybeáramlás következtében a gettó elveszítette addigi „karakterét”.⁶⁴ Április 6-án és 12-én ugyanis a Nemzetközi Vöröskereszt delegációja kétszer is látogatást tett a táborban, majd ennek nyomán május 2-án részben átvették a gettó teljes irányítását az SS-től, a németek pedig a következő napokban elmenekültek. Ez ugyanakkor nem érintette a theresienstadti zsidók 1941 óta működő belső önkormányzatiságát, vagyis azt, hogy a gettó lakói által megválasztott képviselőkből álló, korábban az SS felügyelete alá tartozó Zsidó Tanács (Judenrat) továbbra is biztosította az érdekképviselést, ám ezúttal már a nácik beleszólása nélkül.⁶⁵

A vizsgált naplók a vöröskeresztes impériumváltásról, illetve a tábor irányításának speciális voltáról lényegében semmit nem árulnak el, így az sem valószínűsíthető, hogy a bergen-belseni zsidók egyáltalán tisztában voltak-e a nácik távozásának hátteréről. Csak Weiczner jegyezte meg néhány nappal érkezésük után: „Egy maga nemében csodálatos helyre kerültünk. Egy városba, amelyben nem lakik más, csak zsidó, és minden vezetés, üzem, rendőrség, gazdaság zsidó kézben van, csupán a felügyeletet gyakorolja a német katonaság a Vöröskereszttel együtt.”⁶⁶

Feltűnő, hogy a Theresienstadtba érkezés után a naplójegyzetek fókuszja és érzelmi tere leszűkült saját maguk és szeretteik sorsának alakulására.

63 850. számú DEGOB-jegyzőkönyv K. R.-rel.

64 <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/theresienstadt-final-weeks-liberation-and-postwar-trials> letöltve: 2024. május 22.

65 Erről részletesebben: Adler, 2017, 150–178.

66 Weiczner Jenő naplója, 1945. április 24.

A privát szférán túli feltűnő hallgatás hátterében nem érdektelenség, sokkal inkább személyes okok állhattak. Weiczner, Weisz és Pick Imre energiáit az április 21-ei megérkezésük után nem a külső körülmények szemrevételezése, sokkal inkább az életben maradás és gyógyulás köthették le, és kevésbé voltak nyitottak a külső körülmények lejegyzésére. Bizonyosan e körülmények miatt nem olvashatunk a feljegyzésekben semmiféle utalást a koncentrációs táborokból beáramló transzportokra, illetve e transzportok foglyaival kapcsolatos interakciókról sem. A túlélés napjaiban a kiosztott, a korábbiakhoz képest tápláló ennivalóról, valamint az egészségügyi és higiéniai változásokról szóló leírások, valamint az ezekhez kapcsolódó érzelmi reakciók gyorsan megszorodtak. Visszaemlékezésekben is van utalás erre, Weiczner első bejegyzése szerint „jó a koszt, reggel édes fekete, délben fél liter leves, főzelek, este leves. Ruhát kapunk, a gettó területén szabadon járhatunk, aki akar, dolgozhat, az többet is eszik.”⁶⁷ Ez utóbbi mondat nyilvánvalóan nem a saját tapasztalatán alapult, hanem a theresienstadti német felügyelőktől vagy az említett cseh zsidóktól szerzett információkból.

Jókedvüket szegte, hogy a naplóiírók kezdetben több tucat másik volt deportált társaságában egy padláson kaptak elhelyezést, amely Pick Imre szerint egy „bútorraktár” volt.⁶⁸ Az említett kényelmetlenség azonban átmenetinek bizonyult, április 23-án az SS kijelölte a bergen-belseni evakuáltak állandó lakhelyét, mégpedig a Dresden kaszárnnyában, amely a Nagy erőd északkeleti szárnyában helyezkedett el.⁶⁹ Ebben a háromemeletes épületben összkomfortos lakások voltak kialakítva, az épületnek saját konyhája, udvara volt, ahol a foglyok 1942 óta barakkok közti labdarúgó-mérkőzésekkel, bajnokságokkal szórakoztatták magukat.⁷⁰ Pick és Weiczner a 2. emelet 159-es szobájába került.⁷¹ A szóbanforgó helyiségben 28-an zsúfolódtak össze, férfiak és nők vegyesen.⁷² Voltak köztük olyanok is, akiket a németek – más deportált csoportokkal együtt – megérkezésükkor nem ide, hanem

67 Weiczner Jenő naplója, 1945. április 21.

68 Pick Imre naplója, 1945. április 22.

69 Egyike volt a gettó tíz, többemeletes nagy barakkjának, amelyek többségét Németország egy-egy városáról vagy tájáról nevezték el. Hájková, 2020. 192.

70 Hájková, 2020, 194–195.

71 Pick Imre feljegyzése a 159-es szoba lakóiról. Székffy Klára birtokában; Weiczner Jenő naplója, 1945. április 28.

72 Pick Imre dokumentumai. Köszönöm Székffy Klárának (Bécs, Ausztria), hogy a forrásokat rendelkezésemre bocsátotta.

az első éjszakára a városi színházépületbe zsúfoltak össze, és másnap vitték át őket a Dresdenbe. Benedek István Gábor, aki ekkor hétéves volt, később így jellemezte a színházbeli állapotokat: „Mindenki örült, hogy a nyirkos, mocskos, bűzös fabarakkok után kőfalak közé kerültünk, vége volt a pokoli vonatozásnak is, de a kétségtelenül szokatlan beltérben önfegyelmet, józan előrelátást már senki sem tudott magára erőltetni, elszabadultak az indulatok. Szétkerült, szétsodort családok keresték egymást; hisztérikusan üvöltöztek, tülekedtek, mintha ez a ránk szakadt biztonság nem egyetlen éjszakára, hanem örökre volna.”⁷³

A Dresden kaszárnnyában azok a deportáltak tartózkodhattak, akik egészségesek voltak. A betegeket egy úgynevezett kórházbarakkba vitték át, annál is inkább, mivel sokan tifuszosok voltak, illetve más fertőzéstől vagy sérüléstől szenvedtek. A tifuszbetegség élménye rendre megjelenik a naplókban és a DEGOB-jegyzőkönyvekben is,⁷⁴ hiszen a betegek tartottak annak végzetes kimenetelétől, az egészségesek pedig félték az esetleges megfertőződéstől. Weisz tifuszbeteg volt, de – nem rekonstruálható okból kifolyólag – Weiczner is azok közé tartozott, akik az első napokban nem mehettek a kaszárnnyába. Miként korábbi bejegyzéseiből kiderült, Weisz a „flekkt” még Bergen-Belsenben kapta el, és a vonatút során hatalmasodtak el a tünetei: magas láz, hányinger és hasmenés. Április 18. után minden bizonnyal a legyengült állapota miatt már írni sem volt képes. Utolsó bejegyzését a kórházbarakkból írta április 27-én, amelyben abbéli meggyőződésének és fájdalomának adott hangot, hogy hamarosan meg fog halni.⁷⁵

Weiczner a kórházi napokban elszakadt a családjától. Az itt írott bejegyzései Weiszhez hasonló letargiáról és depresszióról tanúskodnak. Ez a fajta lelkiállapot, illetve az említett pozitív és negatív hangulatváltások a táborok felszabadulása/evakuálása és a hazatérés közötti „félszabadság” időszakában általánosan megfigyelhetőek voltak.⁷⁶ A túlélők nem voltak fizikai és mentális képességeik teljes birtokában, aggódtak rokonaikért, és saját felgyógyulásuk

73 „Terezín” in Benedek István Gábor. *Bergeni keringő. Novellák*, Budapest: Vince Kiadó, 2011. 149.

74 Lásd például 580. számú DEGOB-jegyzőkönyv N. E.-vel.

75 Weisz Emil naplója, 1945. április 27.

76 Huhák Heléna. „Magyar deportáltak életútjai a felszabadulástól a »fél-szabadságon« át a hazatérésig” in Randolph L. Braham (szerk.). *Tanulmányok a holokausztról*, VIII., Budapest: Múlt és Jövő, 2017. 147–185; Szécsényi András. „Half-freedom: Post-war Experiences of Liberated Hungarian Survivors of German Concentration Camp Bergen-

is gyötörte őket. Ezért nem meglepő, hogy a naplókba a kórházból a Dresden kaszárnnyába kerülésről pozitív hangvételű bejegyzéseket írtak (Pick április 23-án, Weiczner április 28-án került oda). Weiczner így újra együtt lehetett a feleségével és gyermekeivel, tápláló étlemhez juthatott, Pick Imre pedig a megfelelő étellemezésen kívül a fürdőszobai tisztálkodást és a Vöröskereszt által engedélyezett, gettóbeli szabad mozgás régi-új élményét jelöli ezek fő attribútumainak. Weiczner április végi bejegyzéseiben egyenesen „mesevárosként” ír Theresienstadtról.⁷⁷ Mindez kiáltó ellentétben áll két héttel korábbi keserűségével, ám az is igaz, hogy az érzelmi felhevültség meglehetősen hullámzóan jelentkezett. A Dresden kaszárnnyában eltöltött idő után néhány nappal felvett DEGOB-jegyzőkönyvek megerősítik a táborban töltött időszak ellentmondásait: hallgatnak az egész gettó politikai-társadalmi körülményeiről, ellenben tudósítanak a kaszárnnyában eltöltött időszakuk érzelmi világáról, a rég nem tapasztalt emberséges viszonyokról,⁷⁸ mindent éles kontrasztba állítanak a német lágerekben, illetve az evakuálás szerelvényen eltöltött traumatikus élményeikkel. „Elég jó dolgunk volt. A csehek úri módon viselkedtek” – summázta egy huszonnyolc éves, egykori budapesti munkaszolgálatos fiatalember.⁷⁹ Egy másik férfi hasonlóképpen foglalta össze érzéseit: „Magában Theresienstadtban nem jártunk túl rosszul. Az éhségtől eltekintve. Lakásokban voltunk elszállásolva, és nem láttunk németeket. Szinte paradicsomi állapot volt.”⁸⁰

FELSZABADULÁS

Erről a „városról” a következő hetekben azonban alig tudunk meg valamit Weicznerrel és Pick szövegeiből. Kivételt jelent a gettó felszabadítása, amely euforikus élményként jelenik meg a leírásokban. Május elejére kaotikus hatalmi viszonyok alakultak ki: a Vöröskereszt mellett a gettóba benyomuló csehszlovák csendőrség is igyekezett a hatalmat megkaparintani, azonban május 5-6-áig a német fegyveres szervek is jelen voltak.⁸¹ Pick május 5-én la-

Belsen (1945)” in *Studia Historica Brunensia* 69/2, 2022, 153–172. <https://doi.org/10.5817/SHB2022-2-6>

⁷⁷ Weiczner Jenő naplója, 1945. április 28.

⁷⁸ Lásd például 612. számú DEGOB-jegyzőkönyv B. S.-sel.

⁷⁹ 582. számú DEGOB-jegyzőkönyv F. B.-vel.

⁸⁰ 791. számú DEGOB-jegyzőkönyv E. E.-vel.

⁸¹ Adler, 2017, 176–177.

konikusan megjegyezte: „Béke!” Ez nyilvánvalóan az SS és a német katonaság távozását jelentette. Ezt a bejegyzését három nappal később is megismételte, a szovjet katonai bevonuláskor és a gettó tényleges felszabadításakor,⁸² miután 1945. május 5-én, szombaton az akkor már napok óta a térségben állomásozó Vörös Hadsereg benyomult a táborba, és felszabadította Theresienstadtot. Weiczner ugyancsak május 5-éhez kötötte a felszabadulást.

A tábor felszabadításának időszaka cezúrát jelent a bejegyzések tartalmát illetően. Az általános eufóriát hamarosan felváltották a mindennapok nehézségeiről szóló sorok. Weiczner május 9-én már egy sor hétköznapi problémát említett meg: dohánybeszerzési nehézségeket, a több ezer felszabadított fogollyal való első találkozást, árucserét. Május 10-e után a szarvasi férfi elnémult: nem írt több bejegyzést. Ez összefügghetett pszichikai kimerültségével is: vágyott arra, hogy minél előbb visszatérjen a szülőföldre, hogy a szerettei körében legyen, egyúttal epés megjegyzésekkel illetve lágertársait. Többet nyomott a latban az, hogy elkapta a tifuszt: „Reszket a kezem, mert 39,4 fokos lázam van, tifuszgyanús vagyok. El vagyok keseredve, hogy a finisben ütött be a katasztrófa, én nem akarok itt kórházba kerülni, és ha a sors azt szánta nekem, hogy el kell pusztulnom, akkor ez történjen velem otthon! Pedig úgy szeretnék még élni!”⁸³

Május 10-én a szovjet katonai parancsnokság megszüntette az április eleje óta fennálló karantént, amely a volt foglyok szabad mozgását, társas érintkezését és munkavállalását is lehetővé tette. Pick Imre május 10-ei bejegyzéséből megtudjuk, hogy munkát vállalt.⁸⁴ Pick egészen hazaindulása napjáig, június 11-éig vezette naplóját. Az addig eltelt egy hónapról rövid, néhány szavas bejegyzéseket tett közzé, amelyek az ellátása (élelmiszer, ruhanemű vagy gyógyszer),⁸⁵ illetve egy-egy esetben szabadidős tevékenysége (kirándulás a környék településeire,⁸⁶ ünnepek,⁸⁷ oroszokkal való nyelvi érintkezés nehézsége)⁸⁸ körül forogtak. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a gettó felszabadítása után a legfontosabb, a túlélést és a korábbi életük újrakezdését megszervező feladatok köthették le. Feltételezhető, hogy

82 Pick Imre naplója, 1945. május 5. és 8.

83 Weiczner Jenő naplója, 1945. május 10.

84 Pick Imre naplója, 1945. május 10.

85 Pick Imre naplója, 1945. május 22., 26.

86 Pick Imre naplója, 1945. május 11.

87 Pick Imre naplója, 1945. május 18.

88 Pick Imre naplója, 1945. május 15., május 17.

a naplóíróknak, amint lehetőségük volt arra, hogy saját döntésük alapján cselekedjenek, már nem bíbelődtek a naplóírással. A lágernaplóírás aktusa a szabadság bizonyos fokú visszanyerésével szűnt meg.

KONKLÚZIÓ

Maja Suderland szerint egyedül a foglyok által keletkeztetett személyes tanúságtételek azok, amelyek vizsgálatával közelebb juthatunk a lágerélet egyfajta valódi arcának megismeréséhez és az emberi cselekedetek mögötti érzelmi motivációk megértéséhez. A narratív forrásokban fellelhető leírások, tartalmak ugyanakkor többnyire teljes ellentétben állnak a foglyok korábbi életével, az üldöztetéssel egyidejűleg született források pedig egyszersmind elkeseredett kísérletet jelentenek, hogy a foglyok kapcsolódni tudjanak a maguk mögött hagyott normalitáshoz.⁸⁹ Suderland megállapítása természetesen csak egyetlen olvasat arról, hogy az elbeszélő forrásokon belül a naplóknak – mint a lágerélet csaknem kizárólagosan az eseményekkel egyidejűleg keletkezett emlékeinek – miért van unikális szerepük a koncentrációs táborbeli lét megértésében. A naplóírás funkciója (adott esetben belső kényszere) és diverz, vagyis sokféle nyelvhasználatra összefügghet a deportálás előtti identitás megőrzésének tudattalan igényével, vagy – egyfajta sajátos közösségi tevékenységként – akár a túlélés egyik eszközeként is tekinthetünk rá, de akár még sok egyéb más ok is állhat mögötte.⁹⁰ A vizsgált naplók kurta-furcsa befejezése, a deportálás előtti szabadember-identitás mint érzelmi állapot megjelenésének első megtapasztalása és a lágernapló-naplóírás megszűnte megerősíteni látszanak Suderland tézisének.

A holokauszt során, formájában is heterogén, különböző papíralapú adathordozón született sokféle naplót készítettek a náci koncentrációs táborokban sínylódó foglyok (levelek, feljegyzések, versek, dalok, térképek, képzeletbeli levelek, lágerújságok stb.). Sajátosságaik pedig mind rávilágítanak e műfaj sokrétűségére. Huhák Heléna arra is felhívja a figyelmet, hogy a naplókban

89 Suderland, Maja. *Inside Concentration Camps: Social Life at the Extremes*, Cambridge: Polity Press, 2013. 115–116.

90 Ezek számbavételéről: Schröder, Dominique. „Überlegungen zum methodischen Umgang mit Tagebüchern als Quellen der Konzentrationslagerforschung” in Janine Doerry – Alexandra Klei – Elisabeth Thalhoffer – Karsten Wilke (szerk.). *NS-Zwangslager in Westdeutschland, Frankreich und den Niederlanden. Geschichte und Erinnerung*, Paderborn: Schöningh, 2008.

szereplő ismereteket az egyéni tapasztalatok mellett a zárt közösségben különféle „információs hálón” szerzett hírek, pletykák, híresztelések egyaránt formáltak, amelyeket a foglyoknak *in situ* nem állt módjukban ellenőrizni. Ezek az információk szükségszerűen szubjektívek, a naplók így egyfajta „szubjektív tábori világok” leírására alkalmasak.⁹¹ Tanulmányom témáját éppen ezek a Theresienstadtról szóló „szubjektív tábori világok” adták, olyan mértékben, amennyire ezek a források oda bepillantást engedtek. A naplók közös sajátossága, hogy szubjektivitásukban is meglehetősen sokat elárulnak helyszínekről, személyekről és csoportokról, azaz megerősíteni látszanak azt a vélekedést, hogy valóban érdemes az effajta egodokumentumokhoz nyúlni akkor is, ha a lágerélet és utazás témaköreit vizsgáljuk. Természetesen mindegyik szerző mást és mást látott, illetve tartott fontosnak lejegyezni a vizsgált időperiódusban, és feltételezhető, hogy tevékenységüket egyéni korlátaik és lehetőségeik (fizikai, illetve érzelmi fáradtság, kimerültség, eszközhöz jutás, egyéni leterheltségek stb.) egyaránt befolyásolták. A naplókban előforduló közös pontok (például a deportálászerelvény bombázása, a táborba érkezés, az egészségügyi helyzet) azonban arra is utalnak, hogy a raboknak voltak meghatározó, közös élményeik, amelyekből valamelyest általánosítani lehet a vizsgált csoport közös élményanyagára is. E kutatás további vizsgálati útja lehet – amely megerősítheti a fentieket –, ha a naplóbejegyzéseket összevetjük e kontingens egyes tagjainak később keletkezett személyes forrásaival (memoárok, későbbi feljegyzésekkel, velük készült interjúkkal).

A naplóírás, miként arra az utóbbi évtizedben többen rámutattak,⁹² kulturális minták és értékrendszerek, szocializációs normák által meghatározott. Az antropológiában az emóciók kulturális meghatározottsága mellett érvelnek. A pszichológiában mára elterjedt nézet szerint pedig az érzelmek az egyénben túlságosan begyakorolt kognitív szokásokként konstruálódnak meg.⁹³ Ezért a naplók egyrészt az íróik hétköznapi szokásait, a világhoz való viszonyukat is tükrözi. A kulturális antropológus Susan J. Matt véleménye szerint az érzelmek kifejezése nem elválasztható az egyén nyelvétől, a szavak adnak formát az érzelmeknek.⁹⁴ A naplók nyelve tehát pontosan leképezi

91 Huhák, 2023, 551–553.

92 Lásd például Garbarini, 2006.

93 Reddy, William M. *The Navigation of Feeling: A framework for the History of Emotions*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 54.

94 Matt, Susan J. „Recovering the Invisible. Methods for the History of Emotions” in Susan J. Matt – Peter N. Sterns (szerk.). *Doing Emotions History*, Chicago, IL: University of

a naplóírók érzéseit. A naplók egyfajta „érzelmi menedéket”⁹⁵ is nyújtanak szerzőiknek, ami a holokauszt vonatkozásában azt jelenti, hogy a megírás folyamata nagyobb érzelmi biztonsághoz juttatta készítőjét, mint az az állapot, amiben egyébként létezik, függetlenül azok lehetséges szerteágazó motivációitól. Ez a komplex egyéni és társadalmi meghatározottság fontos kiindulópontja lehet a lágernaplók tartalmi vizsgálatának globális értelemben is.

A holokauszt-történetírásban a túlélők és áldozatok által keletkeztetett (írt, elbeszélte vagy használt) történeti források, a rájuk vonatkozó hallgatás, gyakran érdektelenség évtizedei után egyre nagyobb szerepet kapnak.⁹⁶ Mára világossá vált: az áldozati ágencia egyáltalán nem jelentett passzivitást, sem szingularitást. Dan Stone megfogalmazásában: „a náci bűnök áldozatai valódi emberek voltak, akiknek valódi életük volt, nem pedig »darabok«, ahogy a nácik szerették volna, hogy ezt gondoljuk”.⁹⁷ Ez a nézőpont egyszerűen mind jelenti az autenticitás primátusát is a faktualitással szemben, kollektív emlékezet (collective memory) helyett pedig összegyűjtött emlékezeteket (*collected memories*).⁹⁸ Egyes történészek mára újfajta, áldozati szempontú történeti elbeszélésmód, mediatisálás kifejezésére is javaslatot kínálnak.⁹⁹ Arra azonban kevés példa akad, hogy a naplóból kinyerhető szubjektív valóságokból vizsgálja, és amennyiben a források lehetővé teszik, koherens elbeszélést alkosson a történetíró. Olyat, amelyben – visszakanyarodva Nikolaus Wachsmann úttörő megállapításaihoz – egyszerre helyet lehet találni az érzeteknek, érzelmeknek, a helyeknek és bármilyen más megélt tapasztalatnak.

Illinois Press, 2013. 43.

95 Plamper, Jan. *The History of Emotions. An Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2012. 304.

96 Stone, Dan. „A victim-centred historiography of the Holocaust?” in *Patterns of Prejudice* 51/2, 2017, 176–188. A magyarországi folyamatokról: Huhák Heléna – Szécsényi András. „Collecting Personal Material of the Hungarian Holocaust: Frameworks, Practices and Institutionalisation: A Historical Overview” in *Shoah: Intervention, Methods, Documentation* (S.I.M.O.N.) 10/2, 2023, 111–132. <https://simon.vwi.ac.at/index.php/simon/article/view/236> letöltve: 2024. május 2. https://doi.org/10.23777/sn.0223/art_hhas01

97 Stone, 2017, 188.

98 Browning, Christopher R. *Collected Testimonies. Holocaust History and Postwar Testimony*, Madison: The University of Wisconsin Press, 2003. 39.

99 Benninga, Noah. „Holocaust Testimony as Sources for (a) Cultural History of the Holocaust: the Anecdote as an Analytical Tool” in *Kwartalnik Historii Żydów (Jewish History Quarterly)* 63/2, 2013, 414–432.

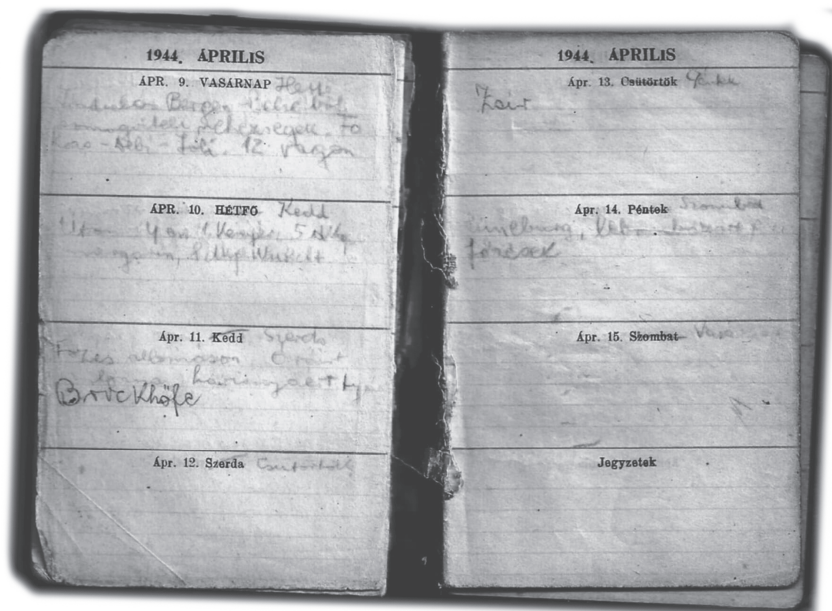
A magyar történetírás szempontjából végül érdemes megfontolni az Auschwitz-centrikus vizsgálatok kitérítését, amelyre a foglyok naplójának tartalmi vizsgálata is eminens módon hozzájárulhat. A deportálás folyamatának, illetve a táborok, gettók kutatása, az idekapcsolható lehetséges (kortárs) egodokumentumok felkutatása és a belőlük kinyerhető tartalmi információk (adatok, érzetek, érzelmek és lokalitás) elemzése közelebb hozhatják e zárt terek belső világát,¹⁰⁰ ugyanakkor jobban segítik a magyarországi holokauszt megértését is.

KÉPMELLÉKLETEK

Donáth Pál naplójának részlete, rajta a virággal, amelyet a szerző a Bergen-Belsenből Theresienstadtba tartó utazás során illesztett naplójába (magántulajdonban)

100 Több tucat németországi lágerbe hurcoltak magyar zsidó állampolgárokat 1944/1945-ben, többségükről semmiféle feltáró munka nem indult. Összefoglaló jelleggel, jórészt kiadott szakirodalom alapján lásd: Kádár Gábor – Vági Zoltán. *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*, Budapest: Könyv&Kávé, 2017.

Pick Imre naplójának részlete (magántulajdonban)